

भारतातील महिला सक्षमीकरण: प्रगती आणि आव्हाने

श्री. सुनील रमेश सपकाळे, संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग, प्रताप महाविद्यालय, अमळनेर क. ब. चौ.
उ. म. वि. जळगाव.

सारांश:

महिला सक्षमीकरण ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये लिंग समानतेच्या विविध पैलूंना आणि महिलांना समान संधी व अधिकार मिळावेत यासाठी सतत प्रयत्न करणे समाविष्ट आहे. प्राचीन भारतात, महिलांनी बहुआयामी भूमिका बजावल्या आणि समाजात आदराचे स्थान मिळवले हे ऐतिहासिक ग्रंथ आणि पुरातत्वीय शोधांवरून स्पष्ट होते. ऋग्वेद त्या काळातील महिलांच्या भूमिका आणि योगदानाची झलक देतो; महिला धार्मिक विधी आणि समारंभांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होत्या. सातवाहन राजवंशातील राजे आणि लोक त्यांच्या नावापुढे त्यांच्या आईचे नाव लावत असत. उदाहरणार्थ, गौतमीपुत्र सातकर्णी, वशिष्ठीपुत्र पुलोमावी. कालांतराने, भारतीय समाजात महिलांचे स्थान घसरले आहे. सध्याच्या आधुनिक जगात अनेक देशांमध्ये महिलांचे स्थान पुरुषांपेक्षा कमी आहे. भारत महिलांना सक्षम करण्यासाठी अनेक पावले उचलत आहे, परंतु त्याचे परिणाम फारसे दिसत नाहीत. भारतात महिला सक्षमीकरणात लक्षणीय प्रगती झाली आहे, त्याचबरोबर अनेक आव्हानेही आहेत. शिक्षण, आर्थिक सहभाग आणि कायदेशीर सुधारणांमधील प्रगतीमुळे महिला पुढे गेल्या आहेत, परंतु सामाजिक नियम आणि खोलवर रुजलेले पूर्वाग्रह महिला सक्षमीकरणाच्या पूर्ण प्राप्तीमध्ये अडथळा आणत आहेत. सामाजिक सुधारणा चळवळी आणि कायदेशीर प्रगतीमुळे लिंग समानतेसाठीच्या संघर्षाला गती मिळाली, ज्यामुळे महिलांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधींमध्ये वाढ झाली. जरी जागतिक लिंग अंतर अहवाल २०२३ मध्ये भारत १४६ देशांपैकी १२७ व्या स्थानावर आहे. तरीही, लिंग-आधारित हिंसाचार, असमान वेतन आणि नेतृत्व पदांवर कमी प्रतिनिधित्व यासारखे सततचे मुद्दे सक्षमीकरणाच्या दिशेने अपूर्ण प्रवास अधोरेखित करतात म्हणूनच सध्याच्या परिस्थितीत भारताने महिला सक्षमीकरणासाठी घेतलेल्या उपाययोजनांचे परीक्षण करण्याची आवश्यकता आहे.

मुख्य शब्द: लिंग समानता, आर्थिक सहभाग, महिला सक्षमीकरण, सामाजिक सुधारणा,

अभ्यासाची उद्दिष्टे

१. प्राचीन भारतीय समाजात महिलांचे उच्च स्थान आणि लिंग समानतेवर चर्चा करणे.
२. सामाजिक दुष्प्रवृत्तींमुळे काळानुसार खालावलेल्या महिलांच्या स्थिती सुधारण्यासाठी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी केलेल्या कायद्यांचे विश्लेषण करणे.
३. ब्रिटिश प्रशासनात महिलांच्या प्रगतीसाठी भारतीय महिला सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या योगदानाचे वर्णन करणे.
४. स्वातंत्र्यानंतर विविध क्षेत्रात महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी भारत सरकारने केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.
५. महिला सक्षमीकरणासाठी नरेंद्र मोदी सरकारने स्वीकारलेल्या धोरणे आणि योजनांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

सदर लेख हा दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. दुय्यम साधनसामग्री म्हणजे विविध एजन्सीद्वारे वेगवेगळ्या उद्देशासाठी गोळा केलेली माहिती आणि ही माहिती विविध प्रकाशनांमधून आणि इतर अभ्यासपूर्ण कारणांसाठी गोळा केलेली आहे ज्यात सरकारी आणि गैर-सरकारी, प्रकाशने आणि अहवाल, शैक्षणिक जर्नल्स, वर्तमानपत्र आणि विविध वेबसाइट्स इत्यादींचा समावेश आहे.

विषय विवेचन

महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना समान संधी, अधिकार आणि त्यांच्या जीवनावर आणि निवडींवर नियंत्रण ठेवण्यास सक्षम करण्याची प्रक्रिया होय. यामध्ये महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सहभागाला प्रोत्साहन देणे, तसेच शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि रोजगारात त्यांची उपलब्धता सुनिश्चित करणे समाविष्ट आहे. महिला सक्षमीकरणाचे उद्दिष्ट म्हणजे ऐतिहासिकदृष्ट्या महिलांना वंचित ठेवणाऱ्या सामाजिक नियम, संरचना आणि पद्धतींना आव्हान देणे आणि बदलणे, ज्यामुळे त्यांना त्यांची पूर्ण क्षमता साध्य करता आली आणि पुरुषांसोबत समान पातळीवर सामाजिक योगदान देता आले.

महिलांचे स्थान सुधारण्यासाठी ब्रिटिश सरकारचे कायदे

भारतातील ब्रिटिश वसाहतवादी सरकारच्या कृती प्रामुख्याने त्यांच्या वसाहतवादी हितसंबंधांमुळे चालत होत्या आणि काही उपक्रमांचे अनपेक्षित परिणाम महिला सक्षमीकरणाच्या काही पैलूंमध्ये योगदान म्हणून पाहिले जाऊ शकतात, परंतु वसाहतवादी राजवटीच्या व्यापक संदर्भात अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

१. सती नियमन कायदा (१८२९): बंगाल सती नियमन कायदा म्हणूनही ओळखला जाणारा, हा सामाजिक पद्धतींमध्ये सर्वात आधीच्या ब्रिटिश हस्तक्षेपांपैकी एक होता. त्याने सती प्रथेवर बंदी घातली, ज्यामध्ये विधवांना त्यांच्या पतीच्या अंत्यसंस्काराच्या चितेवर आत्मदहन करावे लागत असे. या कायद्याने विधवेला सती करण्यास भाग पाडणे किंवा जबरदस्ती करणे हा गुन्हा ठरवला.
२. विधवा पुनर्विवाह कायदा (1856): विधवा पुनर्विवाह कायदा, ज्याला 1856 चा कायदा XV म्हणूनही ओळखले जाते. सदर कायदा ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीत भारतात लागू करण्यात आला. या कायद्याने हिंदू विधवांना पुनर्विवाह करण्याची परवानगी दिली, ज्यामुळे विधवांना पुनर्विवाह करण्यापासून प्रतिबंधित करणाऱ्या प्रचलित सामाजिक नियमांना आव्हान देण्यात आले. या कायद्याचा उद्देश विधवा महिलांना नवीन जीवन सुरू करण्याची संधी देऊन त्यांची स्थिती सुधारणे हा होता.
३. संमती वय कायदा (1891): या कायद्याने ब्रिटिश भारतात मुली कायदेशीररित्या लग्नासाठी संमती देऊ शकतील असे वय 10 वरून 12 पर्यंत वाढवले. बालविवाहाला संबोधित करण्यासाठी आणि तरुण मुलींना लवकर लग्नापासून संरक्षण देण्यासाठी आणण्यात आले.
४. बालविवाह प्रतिबंध कायदा (1929): सारडा कायदा म्हणूनही ओळखला जाणारा, या कायद्याने मुलींसाठी लग्नासाठी किमान वय 14 आणि मुलांसाठी 18 वर्षे केले. बालविवाहाच्या प्रथेला प्रतिबंधित करणे हा यामागील उद्देश होता.

भारतीय महिला सामाजिक सुधारणांमध्ये योगदान

भारतातील ब्रिटिश वसाहतवादी काळात, देशात होत असलेल्या व्यापक सामाजिक-राजकीय आणि सांस्कृतिक बदलांचा एक भाग म्हणून महिला सक्षमीकरणासाठी एक महत्त्वपूर्ण चळवळ उदयास आली. या चळवळीचे वैशिष्ट्य म्हणजे महिलांची स्थिती आणि अधिकार सुधारणे, शिक्षण आणि जागरूकता वाढवणे.

पंडिता रमाबाई: त्यांनी शिक्षण, लिंग समानता आणि सामाजिक सुधारणांचे महत्त्व अधोरेखित करणारी अनेक पुस्तके आणि लेखन लिहिले. "उच्च-जातीय हिंदू महिला" (The High-Caste Hindu Women) हे पुस्तक हिंदू समाजातील, विशेषतः उच्च जातींच्या महिलांवरील वागणुकीचे एक गंभीर परीक्षण आहे. हे पुस्तक महिलांवरील अन्यायांवर प्रकाश टाकते आणि त्यांच्यावर अत्याचार करणाऱ्या सामाजिक आणि धार्मिक प्रथांमध्ये सुधारणा करण्याची आवश्यकता मांडते. "प्राचीन भारतातील देवदासी व्यवस्था" हे कार्य देवदासी व्यवस्थेचा शोध घेते, ही एक अशी प्रथा जिथे तरुण मुलींना नर्तक आणि सेविका म्हणून मंदिरात समर्पित केले जात असे. रमाबाई या व्यवस्थेची टीका करतात आणि महिलांच्या जीवनावर होणाऱ्या परिणामांवर चर्चा करतात, ती रद्द करण्याची वकिली करतात. त्यांनी पुण्यात आर्य महिला समाजाची स्थापना केली, ज्याने महिलांसाठी शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यावर लक्ष केंद्रित केले.

सावित्रीबाई फुले: एक प्रमुख समाजसुधारक आणि शिक्षिका होत्या ज्यांनी महिला शिक्षण आणि सक्षमीकरणासाठी काम केले. त्यांनी आणि त्यांचे पती महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी मुली आणि विधवांसाठी शाळा स्थापन केल्या, ज्याचा उद्देश निरक्षरता आणि महिलांवरील भेदभावाचा दूर करणे होता.

दुर्गाबाई देशमुख: दुर्गाबाई देशमुख यांनी महिला हक्क आणि कल्याणासाठी व्यापक काम केले. त्यांनी भारतातील राष्ट्रीय महिला परिषदेसारख्या संघटनांच्या स्थापनेत योगदान दिले..

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने केलेले उपाय:

१९४७ मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्यापासून, महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय सक्षमीकरणासाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण प्रयत्न झाले आहेत. या संदर्भात काही प्रमुख विकास आणि उपक्रम पुढीलप्रमाणे सांगता येतील

सामाजिक सक्षमीकरण भारतीय संविधान कायद्यासमोर समानतेची हमी देते आणि लिंगाच्या आधारावर होणारा भेदभाव प्रतिबंधित करते. गेल्या ७५ वर्षांत महिलांचे हक्क हे भारतात सामाजिक सक्षमीकरणाचे प्रमुख केंद्र राहिले आहेत. देशाने लिंग समानतेला प्रोत्साहन देण्यात लक्षणीय प्रगती केली आहे, कायदे महिलांना घरगुती हिंसाचार आणि लैंगिक छळापासून संरक्षण देतात. सरकारने महिलांना सामाजिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी विविध योजना देखील राबवल्या आहेत.

१. कायदेशीर सुधारणा: भारतीय संविधान लिंग समानतेची हमी देते आणि लिंगाच्या आधारावर भेदभाव प्रतिबंधित करते. संविधानाच्या कलम १५ मध्ये लिंगाच्या आधारावर कोणत्याही नागरिकाविरुद्ध भेदभाव प्रतिबंधित केला आहे. कलम १४ कायद्यासमोर समानता आणि सर्व नागरिकांसाठी कायद्याचे समान संरक्षण हमी देते. हुंडा प्रतिबंध कायदा हुंडा देण्यास किंवा घेण्यास प्रतिबंधित करतो, ही एक प्रथा आहे ज्यामुळे अनेकदा महिलांचे शोषण आणि छळ झाला होता. या कायद्याचा उद्देश हुंडा मागण्यांना रोखणे आणि कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्यांसाठी शिक्षेची तरतूद करणे आहे. मातृत्व लाभ कायद्यात महिला कर्मचाऱ्यांना बाळंतपणापूर्वी आणि नंतर विशिष्ट कालावधीसाठी पगारी रजा सारखे मातृत्व लाभ देण्याची तरतूद आहे.

आई आणि बाळ दोघांच्याही आरोग्याचे रक्षण आणि काम करणाऱ्या महिलांचे कल्याण साधने हा त्याचा हेतू आहे.

२. समान वेतन कायदा, (१९७६) सदर कायदा लिंगाच्या आधारावर मोबदल्यात भेदभाव करण्यास मनाई करतो आणि पुरुष आणि महिला दोघांनाही समान कामासाठी समान वेतन सुनिश्चित करतो. घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा शारीरिक, भावनिक, मौखिक, आर्थिक आणि लैंगिक छळासह

घरगुती हिंसाचाराचा सामना करणाऱ्या महिलांना कायदेशीर संरक्षण आणि उपाय प्रदान करतो. तो महिलांना संरक्षण आदेश, आर्थिक मदत आणि निवास आदेश मिळविण्याची परवानगी देतो. कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा नियोक्त्यांना कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ रोखण्यासाठी आणि त्यांचे निराकरण करण्यासाठी यंत्रणा स्थापित करण्याची आवश्यकता देतो. तो लैंगिक छळाची व्यापक व्याख्या करतो आणि त्याचे निराकरण करण्यासाठी प्रक्रिया मांडतो. या कायदेशीर सुधारणा भारतात महिला स्वातंत्र्य, सक्षमीकरण आणि लिंग समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण पावले दर्शवितात. तथापि, हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की हे कायदे अस्तित्वात असले तरी, महिलांच्या हक्कांच्या पूर्ण प्राप्तीसाठी अंमलबजावणी, जागरूकता आणि सामाजिक दृष्टिकोनाच्या बाबतीत आव्हाने असू शकतात ज्यांचे निराकरण करणे आवश्यक आहे.

३. शिक्षण: ज्यामध्ये नोंदणी दर, साक्षरता दर आणि दर्जेदार शिक्षणाची उपलब्धता यांचा समावेश आहे. भारतात शिक्षण हे एक प्रमुख क्षेत्र आहे. देशाने साक्षरता दर वाढीसाठी तसेच शैक्षणिक सुविधा उपलब्धतामध्ये लक्षणीय प्रगती केली आहे. शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये महिलांची नोंदणी वाढवण्यासाठी विविध धोरणे आणि कार्यक्रम सुरू करण्यात आले. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (१९६८) आणि दुसरे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (१९८६) हे शिक्षणाची उपलब्धता वाढवण्याच्या उद्देशाने प्रेरित होते, विशेषतः मुलींच्या शिक्षणाला लक्ष्य करणारे विशेष कार्यक्रम सुरू करण्यात आले. सर्व शिक्षा अभियान (२०००) चा उद्देश १४ वर्षांपर्यंतच्या सर्व मुलांसाठी मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण प्रदान करणे हा होता, ज्यामध्ये उपेक्षित गट आणि मुलींवर लक्ष केंद्रित केले गेले. कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय (२००४) सारख्या उपक्रमांचा उद्देश वंचित पार्श्वभूमीतील मुलींसाठी निवासी शाळा स्थापन करणे होता. ८६ व्या घटनादुरुस्ती कायद्यामुळे सर्व मुलांना शिक्षण देण्याची भारत सरकारची वचनबद्धता प्रतिबिंबित होते, ज्यामुळे लोकसंख्येच्या एका महत्त्वपूर्ण भागाला मूलभूत शिक्षणाची सुविधा मिळेल याची खात्री होते. शिक्षण हक्क कायदा (२००९) मध्ये ६ ते १४ वयोगटातील मुलांसाठी मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण अनिवार्य करण्यात आले.

वरील सुधारणांमुळे गेल्या ७५ वर्षांत भारतीय महिला साक्षरता दरात लक्षणीय सुधारणा झाली आहे, स्वातंत्र्याच्या वेळी ९% वरून आज ७७% पेक्षा जास्त झाली आहे.

४. आरोग्यसेवा: भारतात देशातील महिलांचे आरोग्य आणि कल्याण सुधारण्यासाठी अनेक आरोग्य उपक्रम आणि कार्यक्रम राबविले गेले आहेत. या उपक्रमांनी महिलांना भेडसावणाऱ्या विविध आरोग्य समस्यांना तोंड देण्याचा प्रयत्न केला आहे, ज्यात माता आणि बाल आरोग्य, पुनरुत्पादक आरोग्य, पोषण आणि लिंग-आधारित हिंसाचार यांचा समावेश आहे. एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) योजनेद्वारे, या कार्यक्रमाने माता आणि बाल आरोग्य सुधारण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. ६ वर्षांखालील मुलांना आणि गर्भवती आणि स्तनपान देणाऱ्या महिलांना पूरक पोषण, आरोग्य तपासणी, लसीकरण आणि पूर्व शिक्षण प्रदान करते. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाचे उद्दिष्ट ग्रामीण भागातील महिलांसह सर्वांना सुलभ, परवडणारी आणि दर्जेदार आरोग्यसेवा प्रदान करणे हे होते. त्यात जननी सुरक्षा योजना (JSY) सारखे घटक समाविष्ट होते, ज्याने संस्थात्मक प्रसूतींना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि माता मृत्युदर कमी करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. गेल्या ७५ वर्षांत, भारताने माता मृत्युदर कमी करण्यात लक्षणीय प्रगती केली आहे. १९४७ मध्ये प्रति १००,००० जन्मांमागे २००० वरून २०२१ मध्ये प्रति १००,००० जन्मांमागे १०३ पर्यंत घट झाली आहे.

5. सामाजिक जागरूकता: विविध स्वयंसेवी संस्था आणि महिला हक्क संघटनांनी लैंगिक समस्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी, महिला हक्कांसाठी वकिली करण्यासाठी आणि हिंसाचार किंवा भेदभाव, बालविवाह आणि हुंडा यासारख्या समस्यांना तोंड देणाऱ्या महिलांना आधार देण्यासाठी अथक परिश्रम घेतले आहेत, ज्याचा उद्देश सामाजिक दृष्टिकोन बदलणे आहे. आर्थिक सक्षमीकरण आर्थिक सक्षमीकरणामध्ये महिलांना आर्थिक संसाधने, उत्पन्न, रोजगाराच्या संधी आणि उद्योजकतेवर प्रवेश आणि नियंत्रण यांचा समावेश आहे.

6. रोजगाराच्या संधी: भारताने विविध क्षेत्रांमध्ये महिलांसाठी आरक्षण लागू केले आहे, प्रामुख्याने सरकारी नोकऱ्या, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम आणि सरकारी मालकीच्या महामंडळांमध्ये. पोलिस आणि निमलष्करी दलांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढवण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. शैक्षणिक संस्था आणि विद्यापीठे प्राध्यापक आणि कर्मचाऱ्यांमध्ये लिंग विविधतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी अध्यापन आणि प्रशासकीय पदांवर महिलांसाठी आरक्षण प्रदान करतात.

7. सक्षमीकरण योजना: सरकारने स्वयं-मदत गट आणि सूक्ष्म वित्तपुरवठा द्वारे महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी महिला समृद्धी योजना सारख्या योजना सुरू केल्या. सुकन्या समृद्धी योजना ही भारतातील सरकार-समर्थित बचत योजना आहे ज्याचा उद्देश मुलींच्या आर्थिक सुरक्षिततेला प्रोत्साहन देणे आहे. ही योजना भारत सरकारने बेटी बचाओ बेटी पढाओ मोहिमेअंतर्गत सुरू केली होती जेणेकरून पालकांना त्यांच्या मुलींच्या भविष्यातील शिक्षण आणि लग्नाच्या खर्चासाठी बचत करण्यास प्रोत्साहित केले जाईल. सुकन्या समृद्धी योजना ही मुलींसाठी दीर्घकालीन बचतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि तिचे आर्थिक भविष्य सुरक्षित करण्यासाठी डिझाइन केलेली आहे. महिला बचत गट बचत गट हे त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक गरजा एकत्रितपणे पूर्ण करण्यासाठी, त्यांचे आर्थिक स्वातंत्र्य वाढविण्यासाठी आणि सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी समुदाय-आधारित संस्था आहेत. हे गट महिलांना एकत्र येण्यासाठी, त्यांच्या संसाधनांचा एकत्रित वापर करण्यासाठी आणि त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात योगदान देणाऱ्या विविध उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्यासाठी एक व्यासपीठ प्रदान करतात. महिलांना सक्षम करण्यासाठी आणि तळागाळात समावेशक विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी भारताच्या प्रयत्नांचा स्वयंसहायता गट हा एक अविभाज्य भाग आहे.

२०१४ नंतर महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारचे एकात्मिक दृष्टिकोन

“भारताच्या विकासासाठी महिला सक्षमीकरण महत्त्वाचे आहे. महिलांना गृहिणी म्हणून पाहण्याचे दिवस गेले आहेत, आता आपल्याला महिलांना राष्ट्रनिर्माता म्हणून पहावे लागेल” असे पंतप्रधान मोदी म्हणाले होते. स्वातंत्र्यानंतर भारताने महिला सक्षमीकरण साध्य करण्यासाठी अनेक पावले उचलली आहेत. या कृतीमुळे १९९० पासून मानव विकास निर्देशांक (HDI) आणि २००७ पासून लिंग असमानता निर्देशांक (GII) वर भारताचे स्थान सुधारले आहे. २०१४ मध्ये नरेंद्र मोदी सरकार स्थापन झाल्यापासून ही वाढ जलद झालेली दिसून येते. याचे कारण म्हणजे सरकारी धोरणे, कायदे आणि उपाययोजना महिलांच्या विकासासाठी एकत्रित केल्या आहेत. महिला सक्षमीकरणासाठी नरेंद्र मोदी सरकारने घेतलेल्या काही उपक्रम खालीलप्रमाणे आहेत-

१. प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY): महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा एक भाग म्हणून, प्रधानमंत्री आवास योजनेद्वारे बांधलेल्या ७०% पेक्षा जास्त घरांना महिलांच्या नावे मालकी हक्क देण्यात आला आहे. २०१४ पासून महिलांच्या मालकीची १.७२ कोटी घरे.

२. प्रधानमंत्री मुद्रा योजना: प्रधानमंत्री मुद्रा योजना योजनेचा २०२३ मध्ये ८ वा वर्धापन दिन होता. भारत सरकारच्या आकडेवारीनुसार मुद्रा योजना कार्यक्रमातील ४० कोटी कर्जदारांपैकी ६९% महिला उद्योजक आहेत. महिला लाभार्थ्यांना एकूण २७ कोटी रुपयांचे मुद्रा कर्ज वाटप करण्यात आले आहे.

३. प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना: गेल्या ९ वर्षांत, प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना योजनेअंतर्गत, गरीब महिलांना ९.६ कोटी गॅस कनेक्शन मोफत देण्यात आले आहेत. याद्वारे, महिलांच्या आरोग्याचे गंभीर श्वसन आजारांपासून संरक्षण करण्यात आले आहे. केंद्रीय मंत्रिमंडळाने अलिकडेच पुढील ३ वर्षांत आणखी ७५ लाख मोफत गॅस कनेक्शन देण्याची परवानगी दिली आहे.

४. स्वच्छ भारत अभियान: भारत सरकारने स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत शौचालयांच्या बांधकामामुळे महिलांचा सन्मान वाढविण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. शौचालयांमध्ये प्रवेश महिलांना त्यांचा सन्मान राखण्यास सक्षम करतो. स्वच्छ आणि सुरक्षित शौचालयांच्या उपलब्धतेमुळे महिलांना लैंगिक छळ आणि हल्ल्याचा धोका कमी झाला आहे. यामुळे त्यांना त्यांच्या स्वच्छतेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी एक सुरक्षित जागा मिळते. महिलांच्या स्वच्छतेच्या गरजा पूर्ण करून, स्वच्छ भारत अभियानाने त्यांच्या सामाजिक सक्षमीकरणात योगदान दिले आहे. हे सामाजिक उपक्रम महिलांच्या हक्कांची आणि गरजांची ओळख दर्शवते आणि लिंग समानतेला प्रोत्साहन देते. या उपक्रमामुळे महिलांचे जीवनमान सुधारले आहेच, परंतु लिंग समानता आणि सामुदायिक कल्याणातही योगदान दिले आहे.

५. बेटी बचाओ बेटी पढाओ: २०१५ मध्ये सुरू झालेल्या या मोहिमेचे उद्दिष्ट लिंग असमतोल दूर करणे आणि जागरूकता, शिक्षण आणि धोरणात्मक हस्तक्षेपांद्वारे मुलींचे आर्थिक व सामाजिक मूल्य वाढवणे आहे. मुलींसाठी प्रसूतीपूर्व आणि प्रसूतीनंतर काळजीच्या महत्त्वाबद्दल जागरूकता निर्माण करून ते अप्रत्यक्षपणे महिलांच्या आरोग्यावर परिणाम करते.

६. प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान (PMSMA): २०१६ मध्ये सुरू झालेला हा कार्यक्रम गर्भवती महिलांना सुरक्षित गर्भधारणा सुनिश्चित करण्यासाठी आणि माता आणि बालमृत्यू कमी करण्यासाठी दर महिन्याच्या ९ तारखेला मोफत प्रसूतीपूर्व काळजी प्रदान करतो.

७. प्रधानमंत्री मातृवंदना योजना (२०१७): या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट गरोदरपणाच्या पहिल्या सहा महिन्यांत गर्भवती आणि स्तनपान देणाऱ्या मातांना त्यांच्या पोषणविषयक गरजांसाठी आर्थिक मदत करणे आहे. हे माता आणि बाल कुपोषण कमी करण्यास मदत करते.

८. वन स्टॉप सेंटर्स (सखी सेंटर्स): ही केंद्रे लिंग-आधारित हिंसाचारातून वाचलेल्या महिलांना आधार आणि मदत देतात तसेच वैद्यकीय, कायदेशीर, मानसिक आणि समुपदेशन सेवा देतात.

९. कौशल्य विकास: स्किल इंडिया आणि प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (२०१५) सारखे कार्यक्रम प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकासाच्या संधी प्रदान करून महिलांची रोजगारक्षमता वाढविण्यावर लक्ष केंद्रित करतात.

१०. प्रसूती रजा धोरण: ऑगस्ट २०१६ मध्ये प्रसूती रजेचा कालावधी १२ आठवड्यांवरून २६ आठवड्यांपर्यंत वाढवण्यासाठी प्रसूती लाभ कायद्यात सुधारणा करण्यात आली. हा बदल कामाच्या ठिकाणी गर्भवती महिला आणि नवीन मातांना पाठिंबा देण्याचे महत्त्व ओळखण्याच्या दिशेने एक सकारात्मक पाऊल दर्शवितो.

११. तिहेरी तलाक: "तिहेरी तलाक" म्हणजे मुस्लिम समुदायांमध्ये प्रचलित असलेली एक प्रथा, जिथे पती आपल्या पत्नीला "तलाक" (घटस्फोट) हा शब्द सलग तीन वेळा उच्चारून एकतर्फी घटस्फोट देऊ शकत होता,

या प्रथेमुळे पतींना कोणत्याही कायदेशीर मदतीशिवाय किंवा न्यायालयीन कार्यवाहीची आवश्यकता नसताना त्यांच्या पत्नींना तात्काळ आणि अपरिवर्तनीयपणे घटस्फोट देण्याची परवानगी होती. ऑगस्ट २०१७ मध्ये, भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने, शायरा बानो विरुद्ध भारतीय संघ या प्रकरणात, तिहेरी तलाकची प्रथा असंवैधानिक घोषित केली, असे म्हटले की ती भारतीय संविधानात समाविष्ट असलेल्या लिंग न्याय आणि समानतेच्या तत्वांच्या विरुद्ध आहे. न्यायालयाने असे म्हटले की ही प्रथा मनमानी होती आणि संविधानाच्या कलम २५ अंतर्गत संरक्षित असलेली एक आवश्यक धार्मिक प्रथा मानली जाऊ शकत नाही. सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयानंतर, भारत सरकारने मुस्लिम महिला (विवाह हक्कांचे संरक्षण) कायदा, २०१९ लागू केला, ज्याने तात्काळ तिहेरी तलाकची प्रथा गुन्हेगार ठरवली. कायद्यानुसार, तिहेरी तलाक उच्चारणे हा कारावासासह दंडनीय गुन्हा आहे. तिहेरी तलाकवर बंदी घालणे हे मुस्लिम महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी योग्य दिशेने टाकलेले एक पाऊल आहे.

१२. १२८ वे संविधान दुरुस्ती विधेयक: महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण साध्य करण्यासाठी केंद्रीय कायदा मंत्री अर्जुन राम मेघवाल यांनी १९-०९-२०२३ रोजी लोकसभेत ३३% महिला आरक्षण विधेयक "नारी शक्ती वंदन अधिनियम" या नावाने सादर केले. लोकसभेच्या ४५४ सदस्यांनी या विधेयकाच्या बाजूने मतदान केले तर २ सदस्यांनी विरोधात मतदान केले. नंतर राज्यसभेने एकमताने मंजुरी दिली. २९-०९-२०२३ रोजी राष्ट्रपतींनी या विधेयकाला मान्यता दिल्यानंतर "नारी शक्ती वंदन अधिनियम" विधेयक कायदा बनले. यासह, भारताने महिला सक्षमीकरण साध्य करण्याच्या दिशेने एक पाऊल पुढे टाकले आहे.

निष्कर्ष

भारत सरकार, असंख्य गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ) आणि नागरी समाज गटांनी महिला सक्षमीकरणाशी संबंधित समस्या सोडवण्यासाठी अथक परिश्रम घेतले आहेत. प्रगती असूनही, भारतातील महिलांना अजूनही लिंग-आधारित हिंसाचार, संसाधनांमध्ये असमान प्रवेश आणि निर्णय प्रक्रियेत मर्यादित सहभाग यासारख्या महत्त्वपूर्ण आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. सांस्कृतिक रूढी, खोलवर रुजलेली पितृसत्ताक वृत्ती आणि आर्थिक विषमता हे अजूनही अडथळे आहेत. भारतात महिला आरक्षण कायदा (नारी शक्ती वंदन अधिनियम) ची अंमलबजावणी महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण तसेच महिला सक्षमीकरण साध्य करण्यास मदत करेल.

संदर्भग्रंथ सूची

१. डॉ. शुभांगी गोटे, महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या
२. प्राचार्य डॉक्टर संभाजी देसाई- महिला सबलीकरण
३. प्राध्यापक एम यु मुलानी- महिला स्वयंसहायता बचत गट
४. पाटील वा.भा. (2010) 'संशोधन पद्धती' प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव
५. गजभरे एस. बी. (2007) 'राष्ट्र विकासासाठी स्त्री सबलीकरण' योजना
६. बर्नाली सरकार, २७ जून २०१४, खूनी विधी विरुद्ध भक्ती प्रथा: अमिताव घोष यांच्या 'सी ऑफ पॉपीज' मधील सती आणि महिलांच्या व्यक्तिनिष्ठतेचे वक्तृत्व आणि विधी, २०१४, ३(३), २८३-२९८
७. पीएमआयएनडीए वेब पोर्टल, एप्रिल-ऑक्टोबर २०१५, बेटी बचाओ, बेटी पढाओ: मुलींची काळजी घेणे.
८. प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरो, ०६ डिसेंबर २०१९, पीएमएमव्हीवाय अंतर्गत मातृत्व लाभ, महिला आणि बाल विकास मंत्रालय.

९. रितू मारिया जॉनी, 15-03-2023, भारतातील स्त्री साक्षरता दर स्वातंत्र्यानंतर 68% वर, हिंदुस्तान टाइम्स.
१०. राष्ट्रीय महिला आयोग वेब पोर्टल, मिशन आणि दृष्टी – महिला, NCW.
११. संतू विश्वास आणि दिव्येंद्र भट्टाचार्य, ऑक्टोबर 2022, भारतीय महिला शिक्षणाच्या दृष्टीकोनातील सावित्रीबाई ज्योतिराव फुले यांची भूमिका, रिसर्चगेट.
१२. मनीषा मरांडी, १५ जुलै २०२१, भारतात समान कामासाठी समान वेतन: संवैधानिक दृष्टिकोनातून लिंग वेतन समानतेचे विश्लेषण म्हणून, इन्फ्लिबनेट सेंटर.
१३. डॉ. युथिका मिश्रा, अंक २ सप्टेंबर २०१३, बालविवाहाविरुद्ध संघर्ष: १९२९ चा सारडा कायदा (अधिनियम XIX), इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ क्रिएटिव्ह रिसर्च थॉट्स (IJCRT), खंड १, अंक २ सप्टेंबर २०१३.
१४. सिल्व्हिया वाटुक, (२०१९), भारतातील मुस्लिम वैयक्तिक कायदा, इस्लामिक कायदा आणि समाजात अतिरिक्त न्यायिक घटस्फोट, खंड २६, क्रमांक १/२ (२०१९), पृष्ठ १११-१४८ (३८ पृष्ठे),
१५. प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (PMKVY) पोर्टल
१६. <https://www.pmindia.gov.in/hi/>
१७. <https://womenchild.maharashtra.gov.in/>
१८. <https://wcd.gov.in/>